

Лекція 4. Розвиток прози кінця 60-90-х років

Прозаїки, що стояли на позиціях не етнографічної, а концептуальної народності, розвивали ту художню течію, яка торкалася здебільше сільського буття, з якого проза, окрім власне життєвого матеріалу, черпала й національно-духовну енергію. На цій хвилі створений і роман Григорія Тютюнника “Вир” (1960). Ним українська проза, по суті, розпочинала нове опрацювання народознавчих матеріалів, органічно змикаючись із реалістичною романістикою дореволюційного минулого, де селянин поставав не ілюстрацією до тих чи інших історичних етапів, а дзеркальним їх відображенням. Г.Тютюнник уникнув чи не найголовнішої вади своїх найближчих попередників – надміру довіри не людському життю, а його суспільній моделі, яка мимовільно призводить до утвердження ідеального як дійсного. Це звернення до правдивого відображення реальних подій великою мірою стосувалося творів на воєнну тематику: “Гнівний Стратіон” (1960) В.Земляка, “Блискавка” (1962) В.Козаченка, “Дикий мед” (1963) Л.Первомайського, “Батальйон необмундированих” (1964) Д.Мищенко тощо. Більшість цих творів змальовували не лише героїко-трагедійні події минулої війни, а і їх відлуння в житті сьогодення, де й далі нехтувалося право кожної людини на життя, вільне від рабського страху і послуху.

Основним жанром прозаїків-шістдесятників на початку їх творчості була новелістика, і вона в 60-х роках справді підносилася на вищий ідейно-художній, інтелектуально-психологічний рівень, ставав помітним її вплив на інші прозові жанри. Повість набувала багатопроBLEMності й “багатоморфності”. Проблемний роман сучасної тематики збагатився цілим рядом цікавих, наснажених морально-етичною проблематикою, “особисто”-психологічних творів – “Тронка” (1963) О.Гончара, “День для прийдешнього” (1964) П.Загребельного, “Крапля крові” (1964) Ю.Мушкетика, “Птахи полишають гнізда” (1965) І.Чендея тощо. Ці твори об’єднують дослідницький пафос, їхня спільна визначальна риса – неприхована критична спрямованість щодо негативних суспільних явищ (людська байдужість, пристосуванство, бюрократизм, бездумне підкорення начальству тощо). У таких творах привертає увагу безумовна активізація ідейно-естетичної позиції автора.

Відчутно конструктивним за наслідками виявився вплив на прозове мислення 60-70-х рр. доробку Григора Тютюнника. Його не такі вже й численні книжки новел, оповідань та повістей “Зав’язь” (1966), “Деревій” (1969), “Батьківські пороги” (1972), “Крайнебо” (1975),

“Коріння” (1976) і “Вогник далеко в степу” (1979) полишали враження стильової і світоглядної цільності. Саме простота і справжність, за якою стоїть і якою досягається повна психологічна сполучність слова, вжитого автором і читачем в одній особі, і є тим, що становить основу стилю Гр.Тютюнника. Центральні ідеї його гуманістичної “програми” лягли в основу самостійної стильової гілки української прози 60-80-х рр., означеної іменами А.Дімарова, Б.Харчука, І.Чендея, Р.Федоріва, С.Пушика і продовженої тими ж молодших авторів, які прагнули утвердитись на засадах художнього етнопсихологізму (В.Медвідь, В.Портяк, О.Микитенко та ін.)

Помітним у 60-80-ті рр. було й тяжіння до масштабності художніх узагальнень, багато з яких, перегукуючись із тими чи іншими “веліннями часу”, залишали їх врешті-решт далеко позаду. Зокрема, це стосується доробку О.Гончара, чий роман “Тронка” (1963), “Собор” (1968), “Циклон” (1970), “Берег любові” (1976), “Твоя зоря” (1980) утворюють осяжну прозобудову, ідейно-естетичним спрямуванням якої є ренесансне за своєю природою возвеличення людини з народу й самого народу, його історичних корінь. Інтерес до проблем історичної пам’яті, зв’язку часів, спадковості поколінь, національних традицій і святощів, “коріння” і “витоків” взагалі став однією з характерних ознак тогочасної прози. Провісниками й натхненниками історичного роману стали брати Тютюнники, В.Міняйло, В.Земляк, А.Дімаров, чий книжки кінця 60-х – початку 70-х років оновили критерії художнього народознавства, котре в сполучі з набутками органічно фольклоризованої поезики М.Стельмаха, філософськи піднесеним над буденщиною доробком О.Гончара, досягненнями всієї української прозохарактерології підготували сміливу спробу П.Загребельного зв’язати в романі “Диво” (1968) часи від Києва древнього до сьогоденного в одне неподільне ціле. Проблеми зв’язку давнини й сучасності підіймали в своїх творах Р.Федорів (“Отчий світільник”, 1976, “Кам’яне поле”, 1978, “Жорна”, 1983, “Ворожба людська”, 1988), Р.Іваничук (“Черлене вино”, 1977, “Манускрипт з вулиці Руської”, 1979, “Вода з каменю”, 1982, “Четвертий вимір”, 1984, “Шрами на скалі”, 1988, “Журавлиний крик”, 1988, “Бо війна війною”, 1989, “Орда”, 1992), В.Шевчук (“На полі смиренному”).

З появою роману у віршах “Маруся Чурай” (1979, 1982) Л.Костенко, на початок 80-х рр. окреслювалося цілком чітке жанрово-тематичне утворення: український історичний роман, в якому бачимо твори “Роксолана” (1979), “Я, Богдан” (1983) П.Загребельного, “Вода з каменю” (1982) і “Четвертий вимір” (1984) Р.Іваничука, “На полі

смиреному” (1983) В.Шевчука та ін. Перше, що впадає в очі в історичному романі 70-80-х рр., – це посилений моральний пафос, концептуально-аналітичний підхід до фактів і постатей національної історії, пошук у ній уроків для сучасності, активне особистісне начало.

70-ті роки з усіма їхніми несприятливими тенденціями, суперечностями в житті й літературному процесі характеризувалися й виникненням ряду цікавих проблемно-тематичних, жанрово-стильових тенденцій, своєрідних художніх явищ. Вони засвідчували дедалі більше усвідомлення митцями складності, неоднозначності, діалектичної суперечливості довколишнього світу й прагнення досягнути його, уникаючи жорсткого детермінізму (“Додому нема вороття” Р.Андріяшика, “Довга дорога” Б.Харчука тощо).

Поступово протягом 70-х рр. знімалися заборонні знаки з історичних тем, і, відповідно, набував поширення історичний та історико-біографічний романи.

Увагою письменників у 70-х рр. користувалася також документальна література. Документальність посилювала вірогідність розповіді, врівноважувала її ліризм чи іронічність, була особливим елементом сюжетно-композиційної структури тощо. Серед творів, у яких документальність є визначальним компонентом, слід назвати романи-біографії “Добра вість”, “Ритми життя”, “Дорога до матері” В.Дрозда, воєнні твори – “Степ” О.Сизоненка, “Слово після страти” В.Бойка тощо. Широко використовувався документалізм у белетризованих біографіях, романах-есе (“Олександр Довженко” і “Юрій Яновський” С.Плачинди, “Борвій” Ю.Хорунжого, “Микола Лисенко” Є.Товстухи).

У другій половині 70-х поширюється проза умовно-алегоричного спрямування (“хімерна”). Спільним для неї є: засвоєння різних форм розвинутого психологічного аналізу, посилення ролі філософської думки, інтелектуального начала, застосування різноманітних комбінацій суб’єктивно-об’єктивних розповідей, використання архетипів, умовно-символічних прийомів, алегорії, гротеску, закладених у глибинах національної свідомості.

Дедалі помітніше проявляються в літературі жанрово-стильові пошуки – від гумористичного роману (дилогія О.Чорногуза “Аристократ з Вапнярки”, 1979, 1983) до пригодницької, детективної, наукової та фантастичної прози (О.Бердник, О.Тесленко, Г.Пагутяк, Л.Копань та ін.) З’являється гнучкість у ставленні до матеріалу, дослідники відзначають процеси дифузії, взаємообміну родів, жанрів, жанрових різновидів (наприклад, роман у новелах, роман-балада,

роман-есе, роман-притча, роман-парабола, поетична притча, поетична новела тощо). Але однією з наскрізних особливостей українського роману залишається те, що в ньому переважає ліричне, лірико-психологічне, емоційно-розповідне, іноді умовне, фольклорне, – тобто так чи інакше виражене суб'єктивне начало, яке проступає і в найбільш об'єктивних письменників.

Новий рівень усвідомлення реальної дійсності зумовили трагічні чорнобильські події. Повість Ю.Щербака “Чорнобиль” (1987) та роман В.Яворівського “Марія з полином в кінці століття” (1987) стали першими прозовими творами на цю тему. Оприсутнення знаку смерті в усій сучасній українській літературі започаткувало міф про апокаліптичний народ, смертеіснування якого підтримує життеіснування світу: В'ячеслав Медвідь “Кров у мисці під ліжком” – зразок містичної прози; Микола Закусило – “Прибутна вода”, “Плачі за птахом”, “Грамотка скорблячих”, “Чорнобильський щоденник” – літопис національного буття, враженого таємною катастрофою, коли люди, носячи реальну страшну звістку про кінець світу, живуть ніби після смерті; Євген Пашковський – “Вовча зоря”, “Безодня”, “Осінь для ангела” – трагічний світ страждань приреченої у “позачасії” людини, романи покладені на біблійну апокаліптичну символіку, домінують мотиви поминальної скорботи й просторової німоти. “Чорнобиль – це та маска смерті, якою завершується похмура драма комуністичного режиму...Чорнобиль перевертає наші поняття про відчуження, про заложників, навіть про смерть ... У цій зоні відбувається також мутація людських вартостей: вони розсипаються...” (Є.Сверстюк).

Літературний процес постчорнобильської доби – не тільки (і не стільки) процес суто творчий, це активна діяльність літературної преси, гострі письменницькі обговорення, зв'язок з кіно, телебаченням, радіо, участь у процесах демократизації суспільства. Письменники того часу працювали на вирішення трьох основних проблем: відновлення національної спадщини в її повному обсязі, стан і статус української мови та екологія.

Сучасне художнє життя в Україні окреслилося вже як природний процес, це творена вільно, за власним вибором митців різножанрова й різностильова література, рішуче зорієнтована на власне естетичні засади творчості. Українська проза, в силу природного тяжіння до розкоріненості й росту, вже давно відчуває потребу в різнотембральності голосів, їхньому умінні і звучати, і сприйматись не лише в національно-художньому контексті, а й у контексті світовому. Йдеться про цілком закономірну й необхідну еволюцію в

бік формально-змістового оновлення українського прозового письма, його встигання за психодинамікою й буттєво-філософськими реаліями доби.

Наприкінці 80-х – початку 90-х рр. відчутного поширення набуває явище “псевдороману”, в межах якого працює більшість сучасних молодих прозаїків (О.Забужко, Ю.Андрухович, О.Ульяненко, С.Процюк та ін.). Так, один з найкращих стилістів у сучасній українській літературі, Ю.Андрухович, пише декілька романів – “Рекреації”, “Московіада” та “Перверзія” – які за обсягом, побудовою та змістовим навантаженням доцільніше називати повістями, а за розмаїтістю використаних елементів різних жанрових та стилєвих напрямків – це чистий постмодерн.

Твір О.Забужко “Польові дослідження з українського сексу”, теж названий романом, має лише одну чітко окреслену сюжетну лінію, і вже тому за жодних обставин називатися романом не може. Але називається, і досить впевнено, бо у сучасній літературній практиці всі попередні критерії оцінювання й характеристики художнього твору або розмиті, або дискредитовані. Прозова література експериментує з усім інформативним простором, який має в своєму розпорядженні, і знаходиться в стадії розхристаного художнього безладу. У майбутньому з цього хаосу закономірно мусить виворитися нова українська проза, зі своїми орієнтирами та творчими настановами, і свідками її маємо стати ми.

Не припиняють свого розвитку й короткі прозові жанри. У 1997 році вийшов друком збірник сучасної української новелістики “Квіти в темній кімнаті”, який включає найяскравіші зразки жанру останніх 15-20 років. У ньому вміщені твори 33 авторів трьох останніх генерацій:

- “сімдесятники” (Алла Тютюнник, Катерина Мотрич, Волод. Діброва, Олег Лишега, Василь Портяк);
- “вісімдесятники” (Ю.Андрухович, Б.Жолдак, Ю.Винничук, Є.Пашковський, В.Медвідь, В.Даниленко);
- “дев’яностники” (О.Ульяненко, Вол. Мулик, Вол. Янчук, І.Ципердюк).

Як зазначають упорядники збірника, амплітуда стилістичних пошуків, представлених у ньому авторів включає: “суворий реалізм” (В.Портяк), постмодернізм (Вал. Косенко), імпресіоністські “потоки свідомості” з елементами герметизму (Вол. Назаренко, К.Москалець), орієнтальний інтуїтивізм (Алла Тютюнник), “чорний гумор” (Ю.Винничук), філософські притчі (К.Мотрич) тощо. Цікаво характеризує три письменницькі покоління В.Даниленко: “покоління

дітей-квітів” (70-ті), “покоління вмираючого тоталітаризму” (80-ті) і “покоління національної депресії” (90-ті).

Прикметно, що молодша генерація українських прозаїків (Ю.Андрухович, Є.Пашковський, О.Лишега, Б.Жолдак, В.Діброва, О.Забужко, К.Москалець, О.Ульяненко та ін.) виступають з творами, в яких художнього досвіду іменитіших їхніх колег майже не відчувається. Ця генерація покликана виробити письмо, в якому українська література і філософською наснагою, і різноманітною формою повноцінно вписалася б до світового культурного контексту кінця ХХ ст., маючи для себе традиційною ту саму розкутість, яка є чи не найвірнішою ознакою розкутості духовної. Заангажована вже не суспільними проблемами, а питаннями психологічними, зокрема, психічними реакціями членів соціуму на нові умови існування, ця література дещо параноїдальна, хвора, ненормальна з точки зору здорового глузду, але вона є такою, яким є саме суспільство сьогодні – зневірене, озлоблене, з перекрученими поняттями про моральні цінності та світоглядні орієнтири, цинічне і хворобливо вразливе водночас.

Питання для самостійного опрацювання

1. Ознайомтесь з основними тенденціями, які спостерігалися в українській прозі останніх десятиліть. Які *принципові* на ваш погляд зміни відбулись в українській літературі наприкінці ХХ ст.?
2. Сформулюйте власну оцінку окремих зразків української прози 90-х рр. ХХ ст. (за вибором).